

Peter Christensen Teilmann

Rundt om Niels Klims underjordiske rejse 1741-2012

Redaktionel forbemærkning

I februar 2012 åbnede Teatermuseet i Hofteatret to mindre og til dels sammenhængende særudstillinger, hvis forbindelsesled var Claus Rostrup. Claus Rostrup står som en af de mest markante scenografer i Danmark siden slutningen af 1960'erne. Den ene udstilling viser et bredt udsnit af Rostrups arbejde fra de seneste år med akvarelmaleriet. Den anden udstilling handler om Ludvig Holbergs storværk *Niels Klims underjordiske rejse* fra 1741/43. *Klim* blev i 1973 gjort til genstand for en af de mest spektakulære iscenesættelser inden for den tids udvikling af totalteatret, som flyttede rundt og op og ned på, hvad teater kan, og hvordan en teaterbygning og dets publikum skal bruges, på en ikke før set måde. Det skete på Gladsaxe Teater, hvor Claus Rostrups fabulerende scenografi i disse år satte sit præg på tingene.

Teatermuseet i Hofteatrets lille udstilling om *Niels Klims underjordiske rejse* belyser ikke blot Gladsaxes enestående iscenesættelse, men en række forskellige kunstne-

riske tolkninger og faglige bearbejdnings af romanen, senest i 2012 med Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs nye udgivelse af Holbergs roman, nyoversat af Peter Zeeberg og nyillustreret af Ole Sporning.

I den sammenhæng publicerer Teatermuseet i Hofteatret to webtekster, der begge har *Niels Klims underjordiske rejse* i centrum, men herfra trækker forskellige tolknings- og kulturhistoriske perspektiver op.

Nærværende **webtekst7: Rundt om Niels Klims underjordiske rejse** er en kommenteret tekst- og billedcollage, skrevet og tilrettelagt af Teatermuseet i Hofteatrets direktør Peter Christensen Teilmann. **webtekst7** omhandler centrale, men vidt forskellige eksempler på illustrerede udgivelser af *Niels Klims underjordiske rejse* fra Holbergs egen udgivelse i 1741 og frem til Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs helt nye udgivelse af *Niels Klims underjordiske rejse* i foråret 2012.

webtekst8: Tolerance og autoritet hos Locke, Voltaire og Holberg er skrevet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs i efteråret 2011 nytiltrådte direktør, Lasse Horne Kjældgaard. Artiklen har i en tidligere version været publiceret i den fællesnordiske antologi *Holberg i Norden*, som var en af de udgivelser, der fulgte i anledning af markeringen af 250-året for Holbergs død i 2004. En udgivelse, der som mange andre af den slags antologier rummer mange fine artikler, som sammen med bogen er forsvundet ned i glemslen. Lasse Horne Kjældgaards studier i og refleksioner over tolerance- og autoritetsbegrebet hos Holberg som udtrykt i bl.a. *Niels Klims underjordiske rejse*, og perspektiveringerne heraf til europæisk idé- og kulturhistorie er således kun desto mere relevante og aktuelle i 2012. Desto heldigere er det, at Teatermuseet i Hofteatret her kan bringe en lettere redigeret version af artiklen – se **webtekst8**.

Satire over samtiden med europæisk udsyn

Ludvig Holberg skrev inden for alle anerkendte og traditionsrige genrer i europæisk litteratur. Hverken Holberg eller andre skelnede så stærkt mellem faglitteratur og skønlitteratur, som vi gør i dag. Holberg fyldte de klassiske former og genrer med lokalt og samtidigt dansk indhold, som bragte sindene i kog. To af de hovedværker, vi i dag placerer som skønlitteratur, hører til i hver sin ende af forfatterskabet. I 1719-20 udkom *Peder Paars*, og 1741 og 1743 udkom *Niels Klims underjordiske Rejse*. De to værker er to af de mest udgivne, kommenterede og læste i hele forfatterskabet. De har gennem tiden talt til forskellige generationer af læsere og fortolkere, og det er nok forklaret ved, at de begge har klassisk litterær klangbund og samtidig tematiserer en række brændpunkter i

samfundslivet på tværs af tid og rum. – Og så er de ganske enkelt fornøjelige at læse, uanset forudsætninger.

I 1719-20, før komedierne, udgav Holberg den parodiske versroman *Peder Paars*. Peder er en latterlig helt, der tilbagelægger sin litterære dannelsesrejse i parodiske klæder. Og samtidig er *Peder Paars* fyldt med samtidskritik af bl.a. ortodoksien, feudalismen og den forstenede akademiske verden. I *Peder Paars* bruger Holberg parodien og satiren til at slå ud efter det nedarvede, det stands- og gudsgivne og det skæbnebestemte – for i stedet at gå i fronten for den frie, samfundsforpligtede vilje og de rettigheder og pligter, som følger heraf, og som han tidligere havde skrevet om i *Introduction til Natur- og Folke-Rettens Kundskab* (1716). *Paars* blev et gennembrud i Holbergs eget forfatterskab, nemlig ind til satiren og de mange komedier, som er dét vi først og fremmest kender ham for i dag.

Niels Klim (1741) – samtidssatire og science fiction

Niels Klims underjordiske rejse er et af største enkeltværker i den ubegribeligt omfattende og mangeartede produktion, Ludvig Holberg fuldførte i sit 70-års lange liv fra 1684 til 1754. Holberg selv udgav værket i Leipzig på latin i 1741 under den fulde titel: *Nicolai Klimii lter subterraneum novam telluris theoriam ac Historiam qvintæ monarchiæ adhuc nobis incognitæ exhibens, e bibliotheca b[eati] Abeli* eller *Niels Klims underjordiske Rejse, indeholdende en ny Teori om vor Jord og det hidtil os ubekendte femte Monarkis Historie, fremdraget af salig Abelins Bibliotek.*

Bogen blev med det samme oversat til dansk og hovedsprog som tysk, hollandsk, fransk og engelsk. To hundrede år efter førsteudgivelsen var Klim udkommet på 11 sprog, nu også svensk, finsk, ungarsk, polsk og russisk, og havde nået 60 udgaver og oplag i alt.

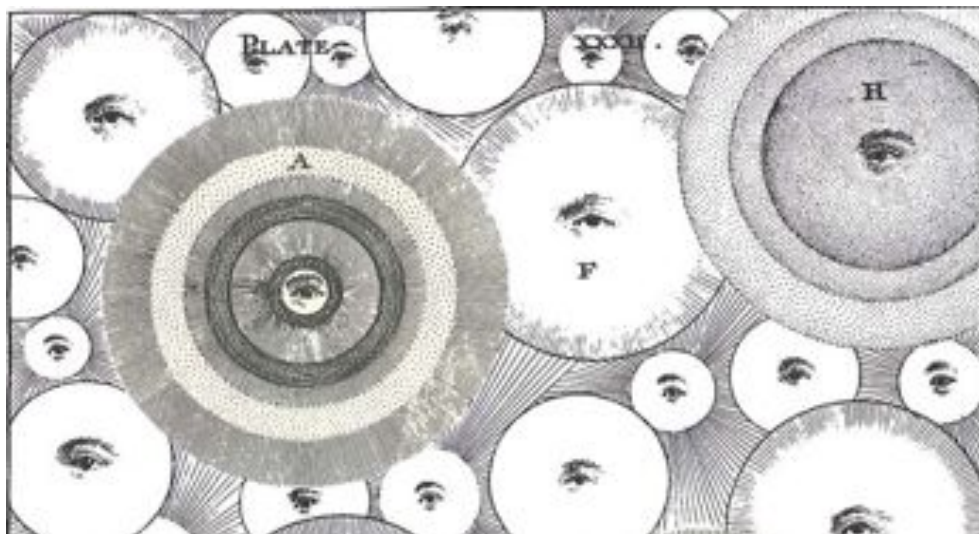
I nyere tid har bl.a. Storm P illustreret den udgivelse af Niels Klim, der kom under 2. Verdenskrig og den tyske besættelse af Danmark. Hans Scherfig 'remedierede' romanen til en tegneserie til det kommunistiske dagblad Land og Folk i 1950'erne. Gladsaxe Teater med Claus Rostrup som scenograf omsatte romanen til spektakulært totalteater i 1973, og Danmarks Radio fulgte trop og lavede med dens tv-versionering af teaterudgaven en af de både økonomisk og kunstnerisk mest ambitiøse satsninger nogensinde.

I de senere år er romanen igen blev til tegneserier, der kan læses af både børn og voksne. I foråret 2012 udkommer en helt ny udgivelse af *Niels Klims underjordiske rejse*, ny-oversat fra bunden af Peter Zeeberg og illustreret på ny af kunstneren Ole Sparring.

Niels Klims underjordiske Rejse er et mærkeligt og mangesidet storværk i den danske og europæiske litteraturkultur: rejseroman, science fiction, samtidssatire, højliterær og lavkomisk på samme tid. Det er historien om Niels, der efter 10 års studier i København på det ene universitet, der fandtes på den tid i det dansk-norske dobbeltmonarki, vender hjem til Bergen, Holbergs fødeby, og falder ned gennem et hul i bjerget uden for byen. Niels lander på planeten Nazar, der kredser rundt i jordens indre. Her møder han det ene mere mærkelige samfund efter det andet, bl.a. træernes og fornuftens ideelle land Potu (utop(i)), intolerancens land Mardak (Da(n)mark) og pruttelandet Pyglossia.

Historien om Niels Klim er fyldt med for sin tid sære utopiske syner og skræmmende dystopiske fremtidsvisioner om verden af i morgen – og måske derfor har den vedvarende talt til senere tiders og generationers kunstnere og forskere. Men historien er også fyldt med en række udfald mod Holbergs egen tid og verden, mod grupper, tendenser og institutioner i den enevældige kultur, Holberg levede i – og måske derfor mødte den også voldsomme protester fra bl.a. kirkelige kredse. Nok var Holberg en frontløber i integreringen af oplysningstidens fornuftsbaserede og menneskeretlige principper i Danmark, og nok var i det hele taget tiden med oplysningsprojektet i det europæiske samfund, men religionen stod – også dengang – stærkt. Oplysningstænkere gik op mod de nedarvede autoriteter og institutioner, her iblandt kirkens magt, men de anfægtede ikke, at Guds øje vågede i det høje, dvs. i centret af hver eneste af de verdner eller stjernesystemer, man – også dengang – forestillede sig eksistensen af.

Niels Klins underjordiske Rejse lagde sig direkte i forlængelse af den genre af fiktionelle rejseskildringer, der nød stor popularitet i 1700-tallet. Jonathan Swifts *Gulliver's Travels* (1726) og Montesquieus *Lettres Persanes* (1721) har leveret en række af de komplekse og højliterære greb, som Holberg benytter i *Niels Klim*. Klim er nok en samtidsatirisk roman, der sagde sin egen tid og kultur midt imod, men også et flertydigt litterært studie af filosofiske og moralthistoriske begreber, som få årtier skulle få plads i den politiske virkelighed i Europa og USA med indførelsen af menneskerettighederne.

Tolerancens paradoks

Et af de begreber, Holberg studerer i Klim for det tidløse paradoksaltet, er tolerance og modbegrebet intolerance. I Niels Klins møde med det utopiske land Potu praktiseres tolerancebegrebet med en vis konsekvens: her er der dødsstraf for at gøre udfald mod andres tro og religion. Den værste intolerance møder Klim hos indbyggerne i det land, som ved navn ligner Danmark: Mardak. Tolerancen er noget, vi nu om dage synes enige om som en bærende værdi i samfundet. Men tolerance er også et af de begreber, hvor moral og meddelelsesform har det med at blive hinandens modsætninger: Udviser man tolerance ved at kræve den af andre? Holberg praktiserede et raffineret tolerancebegreb: Han brugte det netop ikke, som han ellers koketterer med, direkte forkyndende; han gik ikke rundt og råbte på tolerance, sådan som hans uheldige hovedper-

son Niels Klim ellers gør. Den åbensindede og videbegærlige verdensrobrer Niels ender som intolerancens kyniske og diktatoriske inkarnation. Det straffes han for og så er hans dage på planeten Nazar talte.

Klim – vor samtidige læst og påskrevet

Med udgivelsen af den latinske *Klim* i 1741 havde Holberg skrevet en samtidssatirisk roman, der undgik tidens censurinstans og sagde sin egen tid og kultur midt imod, og som sådan var henvendt til en læsende dansk offentlighed, samtidigt med at bogen var et bidrag til udviklingen af det europæiske oplysningsprojekt frem mod formuleringen af menneskerettigheder og et moderne, demokratisk civilsamfund.

Det er nok den kvalificerede kombination af konkret samtidighed og principielle udblik, der gør at *Klim* har været læst og påskrevet af så mange forskellige forskere, kommentatorer, forfattere, tegnere og teaterkunstnere gennem tiden. Her følger blot et par eksempler.

I 200-året for Holbergs udgivelse blev romanen genudgivet i 1941, dvs. under 2. Verdenskrig og den tyske besættelse af Danmark, med hvad det medførte af censur osv. Det var Holbergsamfundet af 3. December 1922, der stod for udgivelsen, og således satte sit navn bag. Indledningen var skrevet af Holbergsamfundets første formand, professor Vilhelm Andersen, en af de store autoriteter på den tid. Samtidigt var de nye illustrationer udført af Storm P. (Robert Storm Pedersen), som var kendt af danskerne som 'den lille mands' forsvarer. Udgivelsen tjente således både oppefra og nedefra som en raffineret og indirekte kritik af den nazistiske ideologi og det tyske overherredømme. Forhold, som Niels Klim oplever på sin egen paradokse måde, da han selv til sidst i romanen indtager en så diktatorisk magtrolle, at han bliver styrtet og smidt hjem til sin egen samtid og omverden igen.

Politisk og ideologisk kritik lå indlejret i Holbergs skildring af Niels Klim og hans møde med et mærkeligt fremmedartet, men samtidig uhørt moderne demokratisk civilsamfund. Den tendens er ofte blevet taget op af værkets tolkere og genfortællere – som fx forfatteren og tegneren Hans Scherfigs udgivelse af *Niels Klim* som tegneserie i 1961. Oprindeligt gik Scherfigs illustrerede gendigtning som føljeton i det kommunistiske dagblad Land og Folk i midten af 1950'erne. Det vil sige i en periode, hvor den kolde krig var på sit højeste, og

hvor den ideologiske polarisering mellem kommunismen og liberalismen hang tungt over den vestlige verdens intellektuelle. Hvor Scherfig selv stod i denne strid, er ingen hemmelighed. Han var overbevist kommunist og så det stalinistiske Sovjetunionen som det eksemplariske samfund. ”Stedet ligner påfaldende det moderne Amerika”, skrev Hans Scherfig i forordet til sin udgave af Holbergs roman.

Men Scherfigs illustrerede gendigtning af *Klim* så også indad i den danske kulturhistorie. En af de historier, Scherfig særligt opholder sig ved, er den, der handler om sociale rangstiger og hierarkier. I det utopiske land Potu vedtager man at afskaffe alle titler, og hvis det endelig er rangerer landmænd og andre daglige servicebrancher over de højere sociale klasser i adelen og ved hoffet. Det undrer Niels Klim: ”Han måtte tænke på de danske bønder, der dengang sukkede under en afskyelig trældom”. For hjemme i det dansk-norske monarki

var bønderne ringeagtede under det snærende stavnsbånd, der var indført i 1733 – spørg bare Jeppe på bjerget.

Scherfig modtog Holberg-medaljen i 1965. I 1973 fik han Det Danske Akademis store pris, samme år som Gladsaxe Teater satte Klim på scenen. Da Hans Scherfigs tegneserie-version blev genudgivet i 2005 i anledning af 100-året for hans fødsel, blev bogen overgivet til Folketingets Kulturudvalg.

Klim – vor samtidige som totalteater

Det er sket flere gange både i Danmark og i andre lande, at *Niels Klim* er blevet til teater. Men aldrig så markant, ambitiøst og konsekvent, som da Gladsaxe Teater dramatiserede Holbergs roman til en omgang totalteater i 1973. Brødrene Rostrup, sceneinstruktøren Kaspar Rostrup og scenografen Claus Rostrup, var de første i Danmark, der anvendte totalteater i en række opsætninger på Gladsaxe Teater.

Det begyndte netop i 1973 med dramatiseringen af *Niels Klim*. Hele rummet var i brug, som teaterformen kræver. Den traditionelle adskillelse mellem scene og sal blev ikke bare brudt radikalt ned, men også forvandlet undervejs. Fra start til slut blev publikum bombarderet med syns- og sanseindtryk, personer, der fløj gennem luften, fantasifulde levende væsener: træer og aber samt lyd, farver, lys og musik. I de 2 første akter af forestillingen sad publikum på bænke placeret omkring en kæmpemæssig korsformet spilleplads, men i sidste akt måtte tilskuerne vandre rundt mellem de agerende og være en del af Quamas befolkning. De måtte på egen krop opleve Klims magtovertagelse, senere folkets oprør, blive jaget rundt af heste, vogne og platforme. Det var brugerinddragelse før ordet fandtes.

Gladsaxe Teaters *Niels Klim* var på flere måder et kunstnerisk frontløberprojekt i dansk teater på den tid. Det gjaldt iscenesættelse, scenografi, koreografi, lys og lyd ved Eva Deichmann og 'musik og elektrofon' ved Fuzzy. Og det gjaldt gennem skuespillerensemblet. Forestillingen samlede en imponerende række af yngre skuespillere, der siden gik mange forskellige veje og blev anerkendte og bredt kendte skuespillere rundt om i landet: Tommy Kenter, Lars Knutzon, Jens Okking, Birgit Conradi, Claus Ryskjær, Lisbet Dahl, Finn Nielsen, Peter Schrøder, Per Pallesen, Ann-Mari Max Hansen, Lars Høy, Dick Kaysø, Lily Broberg – og ikke mindst Frits Helmuth som Klim.

Med *Klim* blev Det totale teater indført i dansk teaterliv. En overrumplende oplevelse for samtlige avisers anmeldere, selvom der ret beset allerede i 1970 havde været et opsigtsvækkende gæstespil af Luca Ronconi (f. 1933) og hans totalteateropsætning af Ludovico Ariostos *Orlando Furioso* dels i Holstebro og dels i Falkonercentret. Men Holberg som totalteater blev indledningen til den række forestillinger, der siden fantasifuldt udfoldede sig i hele Gladsaxe Teaters store rum.

Danmarks Radio fulgte siden trop og lavede med dens tv-versionering af teaterudgaven fra Gladsaxe Teater en af de både økonomisk og kunstnerisk mest ambitiøse satsninger nogensinde.

De taler og røven går

I Holbergs historie om Niels Klim hedder kapitel XI "Seylads til de urimelige Lande". Det handler bl.a. om Klims besøg i pruttelandet Pyglossia. Holbergs ironiske vid og bid og fantastiske associationsevne har gennem tiden inspireret scenografer, tegnere og illustratører. Nogle af de nyeste eksempler finder man i to næsten samtidige tegneserie-udgivelser, hhv. Vibeke Stybe og Dina Gellerts étbindsudgave af *Ludvig Holberg: Niels Klims Underjordiske Rejse* (2000) og Kåre Bluitgen og Dorte Karrebæks firebindsudgave af *Ludvig Holberg: Niels Klims Underjordiske Rejse* (1999). Her en scene fra historien om Pyglossia fra Kåre Bluitgen og Dorte Karrebæks udgave bd. 3:

Længe før Pyglossia dukkede op i horisonten kunne vi lugte landet. Indbyggerne i Pyglossia ligner mennesker meget, blot har de ingen mund. Derfor taler de med den del af kroppen, som vi sidder på. [...] Vi bestemte os for at gøre vores ophold i Pyglossia så kort som muligt, men vi havde svært ved at afslå en indbydelse fra en meget rig pyglossianer. Vi takkede ja på den betingelse, at der ved bordet, så længe måltidet varede, herskede absolut tavshed. Da vi sejlede ud af havnen, stod en del pyglossianere og baglæns ønskede os en lykkelig rejse, men da vinden bar fra land, bad vi dem med miner og gebærder om at spare deres lykønskninger, for høflighed kan også gå for vidt.

Klim anno 2012

Mange af Holbergs største enkeltværker som komedierne og *Niels Klims underjordiske rejse* har været udgivet flere gange i tidens løb. I disse år pågår der for

første gang nogensinde et fælles dansk-norsk arbejde med at udgive og nykommentere Holbergs samlede, meget omfattende og mangeartede forfatterskab både som bøger og som frit tilgængelige digitale tekster. Et af de første synlige resultater af dette arbejde er udgivelsen på forlaget Vandkunsten af Niels Klim, ny-oversat af Peter Zeeberg og ny-illustreret af Ole Sparring. Om den nye – kommende – udgivelse af *Niels Klims underjordiske rejse* og senere den samlede nyudgivelse af Holbergs forfatterskab må fremtiden tale. I skrivende stund [april 2012, red.] nøjes vi med at glæde os over Ole Sparrings eminente illustrationer, der både er i tæt og diskret dialog med forgængerne og distinkte kunstneriske kommentarer til traditionen.

I starten af denne artikel her man yderst til højre Sparrings coverillustration af Niels Klim på sit parodisk tonede magtfulde højdepunkt Her neden for ses Sparrings illustration af ovennævnte besøg i pruttelandet Pyglossia –.

